

MU'TEZİLİZM'DEN ARTA KALAN MU'TEZİLE

- The Mu'tazila as the Remainder of Mu'tazilism –

Doç.Dr. Mahmut AY

Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi

Abstract *Mu'tazilism is the name of a political project(mihna) al-Wathiq put into practice in the theological, intellectual and cultural areas. The idea of "Created Qur'an" was the basic argument of this political project. The founders of this political strategy were the Mu'tazili representatives. Around the year 850, Caliph al-Mutawakkil as the revivalist of the sunna, started the counter-mihna process. Thus anti-Mu'tazili process began. After its defeat at the hands of the traditionalists(ahl al-hadith) in 850, the Mu'tazilite school of thought has been outlawed, its teachings and writings were banned. In the following years, the Baghdad Mu'tazila in particular, and the school of Basra as well, fell into political disfavor. Both schools subjected popular resentment and mistrust. This article is about the Mu'tazila's survival through the opposition of the traditionalists. During the struggle of the Mu'tazili teachings were spread by activities of Mu'tazili theologians in different regions of Islamic World. The pupils trained by the Mu'tazili theologians propagated the Mu'tazili teachings in many regions such as Baghdad, Basra, Khurasan, Spain, Egypt, Rayy, Transoxiana, Nishapur, Khwarazm and Yemen. Especially the Zaydi branch of Shi'a hold to Mu'tazilite doctrines. During the final phase of Mu'tazilism, the Baghdad school gradually merged into the Zaydi school.*

Key words: *Mu'tazilism, Created Qur'an, traditionalists, Zaydis*

Ebü'l-Huzeyl el-Allâf'ın¹ yaşadığı dönemde Mu'tezile, Basra'da büyük bir

---

¹ Mutezilenin altıncı tabakasından sayılan Ebü'l-Huzeyl (ö.235/849-50 ?), yaşadığı dönemde Basra Mutezile okulunun üstadı olarak gösterilmektedir. Felsefeye ilgisinden dolayı Mutezilenin ilk filozofu olarak da anılmaktadır. Bizlere ulaşan herhangi bir eseri olmadığı hâlde, onun bir kelam okulu oluşturduğu söylenmektedir. İslam dünyasındaki ilk tercüme hareketleriyle ilgisinin olduğu ve Halife Me'mûn'un da hazır bulunduğu felsefî tartışmalara katıldığı ifade edilmektedir. Allaf hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kadı Abdukabbâr, *Fadlu'l-i'tizal ve tabakâtu'l-mu'tezile*, tahk. Fu'âd Seyyid, Tunus 1974, s. 254-263; *el-Munye ve'l-emel* cem'eden: Ahmed b. Yahya el-Murtazâ, tahk. Usameddîn Muhammed Alî, İskenderiye 1985, s. 43-47; Ebü'l-Kâsım Belhî, *Babu zikri'l-mu'tezile min makalâti'l-islâmiyyin*, Tunus 1974, s. 69-70; Ahmed b. Yahya b. Murtazâ, *Tabakâtu'l-mu'tezile*, thk. S. D. Wilzer, Beyrut 1380/1961, s. 44; İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk, *Fihrist*, tkk. Rıza Teceddud, Beyrut 1988, s. 204; Bedevî, Abdurrahmân, *Mezâhibu'l-İslâmiyyin*, Beyrut 1971, I. 129; Jozef Van Ess, "Ebü'l-Huzeyl

gelişme kaydederken, diğer bir Mutezile kolu Bağdat'ta Bişr b. Mu'temir(ö. 210)² yönetiminde kurulmaktaydı. Bişr ve pek çok Bağdat Mutezile temsilcisi, Ali ile Mu'âviye arasındaki mücadelede Ali lehinde eğilim sergilemekteydiler.³ Diğer yandan Basra Okulu temsilcileri bu period esnasında Sünni politik teolojiye daha yakın durmaktaydılar.⁴

Basra Mutezilesi daha tecrübeli ve daha büyük itibara sahip olmakla birlikte, Bağdat, Abbasilerin başkentiydi ve Mutezilenin oradaki temsilcileri Abbasi hükümetinin önde gelen şahsiyetlerine daha yakındılar. Halife Me'mûn döneminde(813-833) bu yakınlık bariz bir şekilde gün yüzüne çıkmıştır. Bağdat Mutezilesi, Halife Me'mûn tarafından planlanan, resmî soruşturma(*Mihne*) olarak bilinen politik olayda doğrudan müdahaleci olarak gözüktü. Halife Me'mûn, iktidarının başlangıcından itibaren, çoğu tartışmalı olan pek çok teolojik görüşü devletin sorunlarına uygulamaya çalıştı. İktidarın güvenliğini ve sürekliliğini korumaya yönelik bu politikanın temeli i'tizalî öğretilere dayanmaktaydı. İ'tizalî öğretilerin ideolojik kullanımı Mu'tezilizmi yaratmıştır. Bu bağlamda Mu'tezilizm, i'tizalî görüşlerin siyasal ve İdeolojik anlamda kullanımını ifade etmektedir ki, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemi Abbasi iktidarının inançsal, düşünsel ve kültürel alanda uyguladığı siyasal projenin adıdır.⁵ İktidarın güvenliğinin ve sürekliliğinin korunmasına yönelik uygulanan bu siyasal stratejinin teorisi Mu'tezili görüşlerden, teorisyenleri ise Mu'tezili temsilcilerden oluşmaktaydı. Halife Me'mûn'un başlattığı bu siyasal projenin bir ayağı i'tizalî görüşler aracılığıyla muhalif zümrelere karşı inançsal ve kültürel mücadeleye dayanırken, diğer bir ayağı da daha ılımlı zümrelerle uzlaşma esasına dayanmaktaydı.

¹ *Allaf*, Encyclopedia Iranica, London 1983, I. 318-322.

² Arap asıllı olan Bişr b. Mu'temir, Ebû Sehl el-Hilâlî ismiyle de bilinmektedir. 130'lu yıllarda Kûfe'de doğduğu sanılmaktadır. Küçük yaşlarda ailesiyle birlikte Bağdat'a göç etmiş, belli bir süre orada yaşadıktan sonra, eğitim için Basra'ya gitmiştir. Basra'da Vâsıl b. Atâ'nın öğrencileri olan Bişr b. Sa'îd ve Ebû Osman Zaferânî'den eğitim almıştır. Daha sonra Bağdat'a dönerek Mu'tezili görüşleri ortaya atmış ve Bağdat Mutezilesini kurmuştur. Bişr, Mutezilenin altıncı tabakasında zikredilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Belhî, *Makâlât*, s. 72; Kadı Abdulcabbâr, *Fadlu'l-i'tizâl ve tabakatu'l-mu'tezile*, s. 265; *el-Munye ve'l-emel*, s. 49-50; Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî eş-Şâfi'î (377/987), *Kitabu't-tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-heva ve'l-bida*, İstanbul 1936, s. 30-31; Ebû Osman b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyin*, thk. Abdusselam M. Hârûn, Kahire 1367-1369/1948-1950, I. 104; İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 205, 207.

³ Nâşî el-Ekber, *Mesailu'l-imâme ve muktetafât min'e'l-kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, s. 51-52, 56-58.

⁴ Nâşî el-Ekber, *a.g.e.*, s. 51-58; Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 284, 285

⁵ Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset*, İstanbul 2002, s. 263 v.d.

Halife, 833 yılında ölümünden birkaç ay önce Bağdat valisi İşhâk b. İbrahim'e gönderdiği bir talimatla, kadılık görevini yürütenlerin teolojik görüşlerinin sorgulanmasını istedi. Kadılar, Kur'an'ın yaratılmış olduğuna (*halku'l-kur'ân*) dair Mu'tezile doktrinini herkesin önünde onaylamaya zorlandılar. Sadece onlardan birkaçı bu uygulamaya direnç gösterebildi. Bu uygulamayı onaylamayıp, buna direnç gösterenler arasında, Kur'an'ın yaratılmamış olduğuna dair halk görüşünün sözcüsü ve hadis ehlinin ruhani lideri konumundaki Ahmed b. Hanbel (ö.855) de vardı.⁶ 850 yıllarında Me'mûn'un üçüncü halefi Mütevekkil, farklı bir politik uygulamayla karşı-mihne sürecini başlattı. Böylece, anti-Mu'tezili süreç başlamış oldu. Bazı hadisçilere, Mu'tezileyi ve onlara yakın grupları, Peygamber'in söylediği varsayılan ifadelerle kınama talimatı verildi. Birkaç yıl sonra, diyalektik teolojiyle meşgul olmak resmen yasaklandı. Mu'tezili görüşler, saray ve çevresinden uzaklaştırıldı. Halife Mütevekkil'in bütün bu uygulamaları, Sünnet'in zaferi, bid'atın (Mu'tezile'nin) çöküşü olarak nitelendirilmiştir.⁷ Basra Mu'tezilesi gibi, özellikle Bağdat Mu'tezile okulu da politik olarak gözden düştü. Her iki okul da halkın güvensizliği ve düşmanlığıyla karşı karşıya kaldı. Tarihsel gelişmeler, Ahmed b. Hanbel ve gelenekçi hadis ehlinin, tüm İslam toplumunun dinî görüşlerini, en azından Bağdat civarındaki kelamcılardan daha fazla temsil ettiklerini göstermekteydi. Bütün bunlara rağmen, Mu'tezili öğretiler İslam dünyasının pek çok yerinde kabul görmüştü. Mu'tezile, Yukarı Mezopotamya, Suriye, Lübnan, Bahreyn, Kuzey Afrika, Ermenistan, İran, Huzistan ve Hindistan gibi belli coğrafi bölgelerde⁸ kendisini kabul ettirme imkânı buldu. Bu geniş coğrafi alan, Mutezilenin daha fazla hayatta kalmasına yardım etti.

Basra'da Mutezile kelamının ve Arap edebiyatının Önde gelen temsilcilerinden biri olarak bilinen meşhur Mu'tezili temsilci Câhız(ö. 255/869)⁹ kelamcılarının

⁶ Bu resmî sorgulama olayı ve sorgulamaya maruz kalan isimler için bkz. İbn Tayfur, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Tahir, *Kitâbu Bağdad*, nşr. İzzet Attâr el-Huseyn, Kahire 1949, s. 183; İbn Sa'd, *Kitâbu tabakâti'l-kebîr*, Beyrut t.y., VII. 356; Subkî, Taceddîn Abdulvahhâb b. Alî, *Tabakâtu's-şafi'iyye el-kubrâ*, Mısır 1968, I. 207-210; Hanbel b. İşhâk, Ebû Abdullah, *Zikru mihneti'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, tahk. Muhammed Nağş, y.y., 1403/1983, s. 60-61; Fehmî Ced'an, *el-Mihnetu - Bahs fi cedeliyyeti'd-dinî ve's-siyasi fi'l-İslam*, Ürdün 1989, s. 122-123; Walter M. Patton, *Ahmed ibn Hanbal and The Mihna*, Leiden 1897, s. 56 vd.; Abdussettâr izzeddîn er-Râvî, *Sevretu'l-'akl*, Bağdad 1986, s. 227-234.

⁷ es-Subkî, *Tabakâtu's-şafi'iyye el-Kubra*, Kahire 1324/1906, I. 215-216; İbnul-Cevzi, *el-Muntazam fi târihi'l-mulûk ve'l-umem*, tahk. Muhammed A. Atâ'-Mustafa A. Atâ, Beyrut 1995, XI. 206; Hatib Bağdadî, *Târihu Bağdad*, Beyrut, t.y., X. 67.

⁸ Josef Van Ess, "Mu'tazilah", *The Encyclopedia of Religion*, New York 1987, X. 222.

⁹ Câhız'ın hayatı, eserleri ve görüşleri için bkz, Hayyât, *Kitab el-intisar*, Beyrut 1957, s. 70 vd.; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev, E. Ruhi Fığlalı, Ankara 1991, s. 127-

zedelenen imajını yenilemek adına, Mu'tezilenin üstünlüklerini anlatan, Şiileri eleştiren *Fadilatul-mu'tezile* isimli bir eser yazdı. Bu esnada Mu'tezili öğretiler, muhalif kesimlerce yoğun eleştirilere tâbi tutulmakta, hatta bazı Mu'tezili temsilciler saf değiştirmektedirler. Önceleri Mu'tezili görüşleri benimsemiş olan Ebû îsâ el-Varak(ö. 247/861) bu görüşlerden ayrılarak, Mu'tezilenin muhaliflerinden olan Rafizilerle beraber olmuştur.¹⁰ Aynı tutum İbn Râvendî(215-298/830-910) tarafından da sergilenmiştir.¹¹ İbn Râvendî, Rafizilere katılarak onlar için *Kitâbu'l-imâme* adlı eseri yazdı. *Fedîhatul-mu'tezile* (Mu'tezilenin Kabahatleri) adlı eserinde ise Mu'tezileye yönelik ağır ithamlarda bulundu.¹²

İbn Râvendî'nin bu eseri, Câhız'ın yukarıda sözünü ettiğimiz eserine bir cevap niteliği taşımaktadır. İbn Râvendî bu eserinde eski Mu'tezili bilgilerin görüşlerini tek tek ele almakta, içine düştükleri çelişkileri kendi bakış açısıyla ortaya koymaktadır. Kitabının ikinci kısmını Şiiliği savunmaya ayıran İbn Râvendî, diğer eserlerinde Kur'an-ı Kerim'e, dinsel nasslara ve Peygamber'e yönelik ithamlarda bulunarak Mu'tezilenin savunduğu pek çok tezi çürütmeye çalıştı.¹³ Bundan sonra gelen Basra ve Bağdat okuluna mensup pek çok Mu'tezili temsilci İbn Râvendî'ye ve görüşlerine reddiye yazmışlardır. Bunun en güzel örneği el-Hayyât el-Mu'tezilî'nin(300/912) *Kitâbu'l-intisar* adlı eseridir. Bu eserde, Câhız'ın Rafizilere yönelttiği eleştirilere yer verildiği gibi, Hayyât ile İbn Râvendî arasındaki münakaşalara da yer verilmektedir.¹⁴

Dokuzuncu yüzyılın sonuyla birlikte Mu'tezili kalamcılar, gelenekçilerden, mühlidlerden ve Müslüman olmayan entelektüellerden gelen eleştirilere daha sistemli cevap vererek reaksiyon gösterdiler. Bu dönemde Bağdat Mutezile okulunun en önemli düşünürü Ebû'l-Kâsım el-Belhî(ö. 929)¹⁵ bir kalamcı olarak Bağdat'ta büyük bir ün kazanmıştı. Ancak o, İslam'ın egemen olduğu kuzeydoğu

130; Sendubi, *Mecmuatu'r- resâili'l-Câhız*, Kahire 1324, s. 82 vd.; Charles Pellat, *The Life and Works of Cnhiz*, London 1969; Yusuf Şevki Yavuz, "Câhız", DİA, İstanbul 1993, VII. 20-24; İrfan Aycan, "Câhız ve Emevi Tarihine Mutezili Bir Yaklaşım", AÜİFD, XXXV (1996), s. 285-30.

¹⁰ Hayyât, *İntisar*, s.152.

¹¹ Hayyât, *İntisâr*, Mukaddime Nyberg, s. 43-44.

¹² Hayyât, *İntisâr*, s. 101-102.

¹³ Hayyât, *İntisâr*, s. 23-32 vd.

¹⁴ Hayyât, *İntisar*, s. 17, 23, 24, 103-104, 154, 173.

¹⁵ Belhî hakkında daha geniş bilgi için bkz. Fuad Sezgin, *GAS*, Leiden 1967, I. 622-623; Albert N. Nader, "el-Balkhi, Abul-Kâsım", *The Encyclopaedia of Islam*, I. 1002-1003; Josef van Ess, "Ebu'l-Qasem al-Balkhi al-Kabi" EİR; Eş'arî, *Makâlât*, İstanbul 1929, s. 314, 555; İsfârâyînî, *et-Tabsır fi'd-din*, Kahire 1940, s. 52; Kadı Abdulcabbâr, *el-Munye ve'l-emel*, s. 74-75.

bölgesinde ve Horasan'da daha büyük bir etkiye sahipti. Belhî, bu bölgede, Bağdat Mutezile okuluna mensup, Ebû Tayyib İbrâhîm b. Muhammed b. Şihâb(ö. 962), Ebûl-Hasan el-Ahdab gibi pek çok kelamcının eğitim görmesini ve yetişmesini sağladı.¹⁶

Basra okulunun klasik döneminin iki önemli siması, Seyhan olarak bilinen baba-oğul, Ebû Alî el-Cubbâ'î(ö. 915)¹⁷ ve Ebû Hâşim el-Cubbâ'î(ö. 933)¹⁸ idi. Kadı Abdulcabbâr ve daha sonraki Basra Mu'tezilesi temsilcileri ele aldıkları konularda öncelikle bu iki isimden alıntılar yapmayı alışkanlık hâline getirmişlerdir. Ebû Hâşim'in öğretilerini benimseyip, ona uyanlara Behşemiye veya Be-haşime adı verilmiştir. Ayrıca onlar, muhalifleri tarafından Zemmiye olarak da isimlendirilmişlerdir.¹⁹ Ebû Alî el-Cubbâ'î'nin sadık takipçilerinden biri olan Saymerî(Ö. 927) ile Ebû Hâşim arasında sert bir mücadele yaşanmış, bu mücadele sonucunda Saymerî, Ebû Hâşim'i küfürle suçlamış, hatta Saymerî'nin bu maksatla bir eser kaleme aldığı bildirilir.²⁰ Bu mücadeleyi başlatan Saymerî'nin, Ebû Alî ve Bağdat Mutezilesi temsilcilerinden ders almış olduğu bilinmektedir. Daha şiddetli bir tartışma, Bağdat'ta Saymerî ile birlikte öğrenim gören İbnu'l-İhşîd(ö. 932)²¹ ile Ebû Hâşim arasında yaşanmıştır.

Ebû Alî el-Cubbâ'î, kelam tarihi için önemli iki isim yetiştirmiştir. Bunlardan biri oğlu Ebû Hâşim -ve Basra Mutezilesinin alt branşı olan Behşemiye-, diğeri ise

¹⁶ Albert N. Nader, "al-Balkhi", The Encyclopaedia of Islam, I. 1002.

¹⁷ Ebû Alî Cubbâ'î'nin siyasi ve kelamî görüşleri için bkz. Eş'arî, *Makalat*, s. 157, 161, 179, 187, 199, 206, 355, 359, 362, 374, 517, 519, 520 vd; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 217-218,226; Abdulcabbâr, *el-Munye ve'l-emel*, s. 67-71; *Şerhu usûli'l-hamse*, tahk. Abdülkerîm Osman, Kahire 1416/1996, s. 129, 182, 199, 275, 472, 491, 494, 624; *el-Muğni*, tahk. Komisyon, Mısır t.y., IV. 30, 51, 95, 222, 230; V. 205, 213, 217, 233, 239; Vi/I. 128, 207; VI/II. 37, 61, 239; XIV. 45, 56, 221, 339, 398; XX/I. 48, 216, 228, 247, 294; XX/II. 207, 215, 217 218; İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-mu'tezile*, Beyrut 1961, s. 80-85, 97, 98, 99; Sezgin, *GAS*, I. 621-622; Yavuz, "Cübbâi, Ebû Alî", *DİA*, s. 99-102; Subhî, Ahmed Mahmûd, *Fi 'İlmi'l-kelam*, Beyrut 1991, I. 289; Râzî, Fahreddîn, *İ'tikadât fıraku'l-muslimîn ve'l-muşrikin*, tahk. Alî Sâmî Neşşâr, Mısır, 1938, s. 45.

¹⁸ Ebû Hâşim'in hayatı, görüşleri ve eserleri için bkz. Abdulcabbâr, *el-Munye ve'l-emel*, s. 79-83; *Fadlu'l-i'tizal*, s. 304-308; Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 134-147; İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-mu'tezile*, s. 94-96; Isferâyînî, *et-Tabsır*, s. 82; Subhî, *Fi 'ilmu'l-kelem*, I. 310-311; Sezgin, *GAS*, I. 621-622; Avni İlhan, "Ebû Hâşim el-Cübbâ'î", *DİA*, X. 146-147; Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyin*, I. 330-379.

¹⁹ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 134-147; İlhan, "Ebû Hâşim el-Cübbâ'î", X. 146-147.

²⁰ İbn Murtazâ, *Tabakât*, s. 94-96.

²¹ Bkz. İbn Murtazâ, *Tabakütu'l-mu'tezile*, s. 107-108, 110.

Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'dir(260-330/873-941). Eş'arî de, Ebû Hâşim ve diğer nüfuzlu Mutezile kelamcıları gibi aynı entelektüel çevrenin bir ürünü idi. Birbirine uymayan pek çok rivayete göre²² Eş'arî, başlangıçta Cubbâ'î'nin kelama yönelik rasyonalist yaklaşımının ateşli bir savunucusuydu.²³ Daha sonra Mutezilenin bazı doktrinleri hakkında farklı düşünmeye başlamış ve akıl hocası Cubbâ'î'den ayrılmıştır.²⁴ Birbiriyle çelişkili olan bu rivayetlere göre, Eş'arî, İbn Râvendî gibi Mutezileden ayrılarak, Mutezili doktrinlere ağır eleştirilerde bulunmuştur. *Kitâbu'l-ibâne* ve *Makâlat'ul-islâmiyyin* adlı eserlerinde Mutezili görüşleri eleştiriye tâbi tutarak, onların yanlışlığını ortaya koymaktadır. İbn Râvendî'den sonra, Mutezilenin tarihsel gelişimine en büyük darbe, Eş'arî tarafından vurulmuştur denebilir. Mutezili doktrin ortodoks Müslümanlar tarafından mağlup edilmekle birlikte, şu üç ana koldan varlığını sürdürmeye devam etmiştir:

1. Ebû Alî el-Cubbâ'î'nin öğrencileri²⁵
2. Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin öğrencileri²⁶
3. Ebû Hâşim el-Cubbâ'î'nin öğrencileri²⁷

Bu Mutezili otoritelerin ortaya koydukları görüşler ve eserler, Mutezilenin daha fazla hayatta kalmasını sağlamıştır. Bu otoritelerin yetiştirdikleri öğrenciler, Bağdat, Basra, İspanya, Mısır, İsfahan, Nişabur, Horasan ve Harezmi gibi bölgelerde²⁸ İ'tizalî öğretilerin yayılmasını ve benimsenmesini sağlamıştır.

Eserleriyle Mutezilenin tarihsel gelişimine en büyük katkıyı sağlayan Abdulcabbâr'ın akıl hocaları Ebû Hâşim'in öğrencileriydi. Bunların en

²² Rivayetler için bkz. İbn Hallikân, *Vefâyütu'l-a'yan*, Kahire 1275/1858, I. 464.; M. Sait Yazıcıoğlu, "Eş'arî'nin Hayatı", AÜİFD, XXV (1981), s. 467 vd.

²³ Makrîzî, Takiyuddîn, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi zikri'l-hutat ve'l-asar*, Kahire 1324/1906, IV. 186.

²⁴ İbn Hallikân, *Vefâyat*, I. 464. Eş'arî'nin mezhep değiştirme olayına, hocası Cubbâ'î ile aralarında geçen, üç kardeşin durumuyla ilgili sorunun neden olduğu da iddia edilmektedir. Bu münakaşa için bkz. İbn Hallikân, *Vefâyat*, I. 685-686.

²⁵ Ebû Alî el-Cubbâ'î, kendisinden sonra çok sayıda Öğrenci yetiştirmiştir. Bağdat okuluna mensup Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Vasîfî (ö. 306), Ebû Bekr Muhammed b. Alî el-İhşîdî (ö. 326), Ebû Umrân Mûsâ b. Rabah gibi isimler bunlardan bazılarıdır. Bu isimler ve eserleri için bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 245-247.

²⁶ Ebû Tayyîb İbrâhîm b. Muhammed b. Şihâb (ö. 350), Ebû'l-Hasan el-Ahdâb gibi isimler Belhî'nin öğrencileri arasında yer alır. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 247.

²⁷ Ebû Alî Muhammed b. Hâlid el-Basrî, Ebû İshâk b. Abbas, Ebû'l-Kâsım es-Siyrafî, Ebû Abdullah Hasan b. el-Basrî, Ebû'l-Huseyn e'l-Ezrâk et-Tenvihî, Ebû Hâşim'in öğrencilerinden sadece bir kaçıdır. Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 247; Subhî, *fi 'ilmi'l-kelam*, I. 310-311.

²⁸ Albert N. Nader, *Le Système Philosophique Des Mu'tazila*, Beyrut 1956, s. 45-46.

önemlilerinden biri, Ebû Abdullah el-Basrî'dir(ö. 977).²⁹ Çoğu Mutezili gibi, Ebû Abdullah da Hanefî hukuk sistemine bağlıydı. Bir hukukçu olarak bu mezhep içerisinde önemli bir yer edinmişti. İmamet konusunda ise, çoğu Bağdat Mutezile temsilcisi gibi, Şii doktrininde daha ılımlı olan Zeydî yorumuna yakın düşünceler savunmaktaydı. Unutmamak gerekir ki, Ebû Abdullah ve onun halefleri, Büveyhî hükümdar ve vezirlerin politik egemenliği altında yaşamaktaydılar. Bu bakımdan Ebû Abdullah'ın, Ebû Hâşim ve Behşemiye ile özdeşleşen kelamcılarının ayırt edici özelliği olan imametin Sünnî yorumundan ayrılmaktaydı. Ebû Abdullah'ın yaşadığı dönem, Abbasi hilafetinin, İran ve Irak da dahil olmak üzere pek çok bölgede hakimiyetini kaybettiği döneme denk düşmektedir. Hilafet, Büveyhîler olarak bilinen Şii bir ailenin kontrolü altına girmiş bulunmaktaydı. Büveyhî sultan ve vezirleri, İran ve Horasan'da, kelamcılar da dahil olmak üzere ulemanın resmî hamiliğini üstlendiler. Böylece politik karışıklıklara rağmen 10. ve 11. yüzyıllarda İran ve Horasan şehirleri kelam tartışmalarının yapıldığı hayati merkezler hâline gelmişti. Bu dönemde Şii ve Mutezili pek çok kelamcı, Büveyhî yöneticiler tarafından desteklenip taltif edilmekteydi. Aynı dönemde pek çok Şii kelamcı ile Ebû Abdullah el-Basrî gibi Mutezili bir kelamcı entelektüel yakınlık içerisinde girmişti.

336-391/947-1000 yılları arasında yaşayan Makdisî, İslam âleminin farklı bölgelerine yaptığı geziler esnasında, Şiiilerin çoğunluğunun Mu'tezili öğretileri benimsediğini, Şiiiliğin üç ana koluna mensup çoğu hukukçunun i'tizalî görüşleri desteklediğini ve Büveyhî emirlerinden İzzu'd-Devle'nin Mu'tezili görüşlerin fanatik bir taraftarı olduğunu gözlemlemiştir.³⁰ Makdisî, Rey şehrinde, "*Kur'an'ın yaratılmışlığı*" doktrinine bağnazlık derecesinde bağlı fukahaya tâbi olan bir halk kitlesinden³¹ ve Huzistan'da yerleşik büyük bir Mu'tezili topluluktan, Huzistan şehirlerinden biri olan Ramahürmüz'de Mu'tezili kelam eğitimi veren bir kelamcıdan bahsetmektedir.³² Umman, Bahreyn ve Irak halkının çoğunun Mu'tezili öğretileri benimsediğini, Şam yakınlarında çok az sayıda Mu'tezili bulunduğunu, bunların da kimliklerini gizlediklerini, Endülüs bölgesinde etkili olamadıklarını, zira buraya Maliki mezhebinin egemen olduğunu kaydetmektedir.³³

370/980'li yıllar Mu'tezilenin gücünü ve ağırlığını iyiden iyiye hissettirdiği

²⁹ el-Hâkim el-Cuşemi, *Şerhu'l-'uyuni'l-mesail*, Tunus, 1974, s. 365; İbn Murtazâ, *Tabakât*, s. 105-107; Râvî, Abdussettâr, *el-Aklu ve'l-hurriyetu Dirâsatu fi fikri'i-kâdî 'Abdulcabbâr el-Mu'tezili*, Beyrut 1980, s. 39; Metin Yurdağur, "*Son Dönem Mutezilesinin En Meşhur Kelamcısı Kadi Abdulcabbâr*", MÜİFD (1986), sayı: 4, s. 127.

³⁰ Şemseddîn Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi Ma'rifeti'l-ekâlim*, Leiden 1906, s. 439.

³¹ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, s. 395, 396.

³² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim*, s. 413, 415.

³³ Makdisî, *A.g.e.*, s.96,126,132,179,236.

yıllar olmuştur.³⁴ Mu'tezili temsilciler, Büveyhilerin teşvik ve himayesiyle inanç ve öğretilerini, herhangi bir muhalefete maruz kalmadan, rahat bir şekilde öğretme ve yayma imkânı bulmuşlardır. Bu dönemde, her Mu'tezili temsilcinin idare ettiği bir ders topluluğunun varlığı dikkat çekmektedir.³⁵ Bu dönemde, Mu'tezileden pek çok kimse, önemli bürokratik görevler üstlenmiştir. Ebû Muhammed Abdullah b. Ma'rûf(ö.381), Abbasi devletinde baş kadılığa yükselmiştir.³⁶ Yaşadığı döneme damgasını vurarak, Mu'tezilenin tarihsel gelişimine en büyük katkıyı sağlayan Abdulcabbâr Ahmed b. Abdulcabbâr(ö. 414), Rey şehrinde baş kadılığa tayin edilmiştir. Mu'tezile onu daima kâdiu'l-kudât unvanıyla anmıştır. Bu unvan ondan başka kimseye verilmemiştir. Mutezili temsilcilerden, Ebû'l-Hasan el-Mâverdi(ö.450), Alî b. Muhammed et-Tenvihî(ö.342), Alî b. Sa'îd el-İstahrî(ö.404), Alî b. Muhammed el-Abdî(ö.459) gibi pek çok isim, bürokraside önemli görevler üstlenenlerden bazılarıdır.³⁷

Dönemin iktidarının himaye ve desteğinin de etkisiyle, Mu'tezili mezhep taassubunun ön plana çıktığı görülmektedir. Ebû Bekr Muhammed el-Kindî(ö.358), mezhep taassubuyla hareket edenlerden biri olarak, itizalî görüşlerini çarşılarda açıktan açığa yaymaktaydı.³⁸ Her yerde "Ben, Mu'tezili oğlu Mu'teziliyim." diyen³⁹ Muhammed b. Veşahreynî(ö.463), mezhep taassubunu ileri dereceye vardırانlardan biri olarak bilinmektedir. Ebû Yûsuf Abdüsselâm el-Kazvîni(h.393-488), Eşariliğe sempati duymasıyla bilinen Selçuklu veziri Nizâmu'l-Mulk'ün önünde açık açık Mu'tezili olmakla övünmekteydi.⁴⁰

Bu dönemde, itizalî öğretileri yayma, muhalif görüşleri reddetme ve kötüleme propagandası için oldukça rahat bir ortamın olduğu söylenebilir. Ahmed b. Yûsuf el-Behlul(ö.378), Ebû Müslim b. Mihrayezid(ö.459), Ebû'l-Feth Mansûr b. Muhammed et-Temîmî(ö.442) gibi Mu'tezili isimler, Mu'tezili öğretilerin propagandasını yaparken, kendilerine muhalif olanların görüşlerini kötüleme kampanyasını

³⁴ Zehebî, Hafız Şemseddîn, *Mizânu'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, Kahire 1325/1907, II. 235.

³⁵ Ebû'l-Hasan Muhammed b. Tayyîb el-Basrî(ö. 436) ve Hasan b. Reça'u'd-Dehân'ın(ö. 447) ders toplulukları buna en güzel örnektir. el-Hanbelî, İbn İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, Kahire 1931, III. 259; Suyûtî, Hafız Celâluddîn, *Buğyetu'l-vu'ât*, Kahire 1908, s. 229.

³⁶ İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Huseyn Alî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Leiden 1866-1876, IX. 64; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II. 164.

³⁷ İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, IX. 172, 235; Subkî, *Tabakatu's-Şâfi'iyye*, III, 219-220, 303-305.; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II. 237-238.

³⁸ Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, s. 108.

³⁹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III. 145.

⁴⁰ Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, III. 230.

yürütmekteydiler.⁴¹

Vezir Sâhib b. Abbâd(326-385) ile birlikte, Mutezilenin gücünün doruğuna ulaştığı görölmektedir.⁴² Sâhib, Mutezili öğretileri, babası Hasan b. Abbâd b. Abbâs'tan öğrenmişti.⁴³ Vezir olmadan önce bu öğretilerin fanatik taraftarlarından biri durumunda olan Sâhib, vezir olduktan sonra da sahip olduğu yetkileri kullanarak, âdetâ bir Mutezili öncü gibi,⁴⁴ kendisini bu öğretileri yaymaya adanmıştır. Sâhib b. Abbâd'ın şöyle dediği rivayet edilmektedir: "*Kalbimi yarıp baksalar, doğal olarak, bir tarafında 'Adl ve Tevhid', diğer tarafında 'Âl-i Beyt sevgisi'nin yazılı olduğunu görürler.*"⁴⁵ Bu rivayetten Sâhib b. Abbâd'ın, şiayı(Zeydiye) ve Mutezileyi kendi şahsında temsil ettiği anlaşılmaktadır. şeyh Mufid'in en-Nakdu alâ İbn Abbâd fî'l-imâme adlı eseri ve el-Murtazâ'nın el-İnsâf fî'r-red 'ala İbn Abbâd adlı eserlerine bakılacak olursa, onun özellikle Zeydî-Mutezili bir kimliğe sahip olduğu anlaşılır.⁴⁶ Sâhib, çeşitli yöntemler kullanarak, halkı i'tizâlî görüşleri kabul etmeye çağırımıştır. Toplantılarında "Kur'an'm yaratılmışlığı" doktrinini tartışmaya açarak, çeşitli delillerle bu doktrini savunmaya ve insanları bu konuda ikna etmeye çalışmıştır.⁴⁷ Sâhib b. Abbâd, Önde gelen şafii kadılarından biri olan Muhammed b. Hasan el-Behhâs'a(ö. 370), Mutezileye girmesi şartıyla bürokraside görev vermeyi teklif etmiş, ancak, o bu teklifi; "Dinimi dünya karşılığında satmam" diyerek, geri çevirmiştir.⁴⁸

Büveyhi veziri Sâhib, halkı Mutezili görüşlere davet edip bu görüşleri yaymaya çalışırken, baskı politikası yerine tartışma ve ikna etme yöntemini tercih etmiştir. Me'mûn döneminde uygulanan baskı ve şiddet politikasının nelere mal olduğu görölmüş olmalı ki, bu dönemde muhaliflere karşı mümkün olduğunca hoşgörölü olmaya çalışılmıştır. Sâhib'in bu tutumu sonucunda, çok sayıda insan Mutezile mezhebine girmiş, Rey şehrinde pek çok âlim onun etrafında kümelenmiştir.⁴⁹ Sâhib b. Abbâd'ın 995'te ölümlüyle birlikte, Mutezili öğretilerin yasaklandığı, Mutezili temsilcilerin bürokrasiden dışlandığı bir süreç içerisine

⁴¹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, I. 78.; Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, s. 80, 398.

⁴² Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udeba*, Kahire 1938, VI. 245-251; İbn Abbâd, *Nusretu mezhebi'z-zeydiyye*, tahk. Nâcî Hasan, Beyrut 1981, s. 7.

⁴³ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, VI/172; İbn Abbâd, *Nusretu mezhebi'z-zeydiyye*, s. 7-8; Subhî, *Fi 'ilmi'l-keâm*, III. 165-166; Abdülhâkim Belba, *Edebu'l-mu'tezile*, Mısır 1979, s. 152.

⁴⁴ İbn Hacer el-Askalani, *Lisânu'l-mîzân*, I, Haydarabad, 1330, 415; Râvî, *el-'Aklu ve'l-hurriyetu*, s.32; Zuhdî Carullâh, *el-Mu'tezile*, Beyrut 1990, s. 219.

⁴⁵ Subhî, *Fi ilmi'l-keâm*, III. 165.

⁴⁶ İbn Abbâd, *Nusretu mezhebi'z-zeydiyye*, s. 10.

⁴⁷ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, VI. 211, 286.

⁴⁸ Subkî, *Tabakâtu'ş-şâfi'iyye*, II. 147

⁴⁹ Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, VI. 190, 225.

girilmiştir. Sâhib b. Abbâd'a yakın olan Mutezili temsilciler tutuklanarak malları müsadere edilmiştir.⁵⁰ Bu anti-Mutezili politik süreç, halife ve onun bürokratları tarafından idare edilmekteydi. Mutezili öğretiler, İran ve Bağdat'ta Ebû Hanîfe'ye bağlı hukukçular aracılığıyla varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Bağdat'ta Hanefî/Mutezili kombinasyonu, Büveyhi hanedanının gücünün zayıflamasından sonra zor bir duruma girmiştir.

1017 yılında, Halife Kadir, Hanefî/Mutezili bloğa karşı gelenekçi Hanbeli bloğu desteklemiştir. Halife, Hanefî hukukçulara, kelamla meşgul olmayı, bu konuda ders vermeyi, i'tizale dair münazaralarda bulunmayı ve İslam'a aykırı fikirler ortaya atmayı yasakladı. Bu yasaklara uymadıkları takdirde, başkalarına ibret olacak şekilde cezalandırılacaklarına dair hepsinden kendi el yazıları ile birer imza aldı.⁵¹ Halife Kâdir'e ait, sahabenin faziletlerinden söz eden, Peygamber'in Sünneti'ni yücelten, Mutezileyi, Şiileri ve Kur'an'ın yaratılmışlığı doktrinini kötüleyen bir kitabın olduğu bildirilmektedir.⁵² Halife Kadir tarafından yemînu'd-devle ve emînu'l-mille unvanları verilen Mahmûd b. Sebüktekin(ö.301-421,422), yönetimi altında bulunan Horasan ve başka yerlerde, Halife'ye uyararak, Mutezileyi ve Şiayı çeşitli şekillerde cezalandırılmış, bunların minberlerde lanetlenmelerini emretmiştir.⁵³ Bu hükümdar, hadis ehlinin etkisiyle, Eş'arileri dahi muhalif olarak kabul ediyordu. Eş'arilerin en büyük imamlarından biri olan ve Nişabur'da kendi adına bir medrese kurarak pek çok kimsenin yetişmesini sağlayan İbn Fûrek'i(ö.408) Gazne'den Nişabur'a dönerken öldürtmüştür, Mahmûd b. Sebüktekin, işi bununla da sınırlı tutmayıp, kelama dair ne kadar kitap varsa yaktırmıştır.⁵⁴

Mu'tezili kelamcıların büyük çoğunluğu fıkıhta Hanefî mezhebine bağlı oldukları hâlde, Eş'arî ve onun halefleri çoğunlukla Şafii mezhebine bağlıydılar. Ancak, bu Mutezili/Hanefî ve Eş'arî/Şafii özdeşleşmesi çok da katı değildi. Örneğin, Abdulcabbâr bir Mu'tezili olmasına rağmen, fıkıhta Şafii mezhebini benimsemişti.⁵⁵

⁵⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX. 78.

⁵¹ M. Şerefeddîn, "*Kelam Savaşları*", Daru'l-Fünûn İlahiyat Fak. Mecmuası (1932), sayı: 24, s. 28.

⁵² Bkz. Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, IV. 37, 38; İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, IX. 283.

⁵³ İbnu'l-Esîr, *Kâmil*, IX. 261-262; el-Hanbeli, *Şezeratu'z-zeheb*, III. 221; M. Şerefeddîn, "*Kelam Savaşları*", s. 28.

⁵⁴ Büveyhi veziri Sâhib b. Abbâd döneminde Rey şehrinde büyük bir kütüphanenin kurulduğu, Mahmûd b. Sebüktekin'in Rey şehrini ele geçirmesiyle bu kütüphanedeki kelam kitaplarını çıkarıp yaktığı bildirilmektedir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemu'l-udeba*, VI.259; İbnHallikân, *Vefâyat*, II. 126.; M. Şerefeddîn, "*Kelam Savaşları*", s. 30.

⁵⁵ Kadı Abdulcabbâr, hocası Ebû Abdullah el-Basrî'ye fıkıhta Hanefîliğe bağlı kalmak zorunda olup olmayacağını sorduğunda, Ebû Abdullah ona mezhebini (Şafîilik) değiştirmek zorunda olmadığını söylemiştir. Kadı Abdulcabbâr, *Munye ve'l-emel*, s. 94;

Bununla birlikte, kelam/fıkıh bütünleşmesi veya çatışmasının Abdülcabbâr döneminde İnan ve Horasan'ın sosyal ve siyasi tarihinin sonuçlarından biri olduğu söylenebilir.

Mutezili öğretilerin yaşam mücadelesi Selçuklu hakimiyeti boyunca da devam etmiştir. Tuğrul Bey komutasındaki Selçuklu hakimiyeti(385-455/995-1063), Fars bölgelerinden Bağdat'a ulaşmıştır(447/1055).⁵⁶ Mutezili öğretiler Tuğrul Bey nazarında da itibar görmüş ve desteklenmiştir. Dönemin Mu'tezili temsilcilerinden biri olarak bilinen, 'amidu'l-mulk unvanıyla tanınan Ebû Nasr Muhammed b. Mansûr el-Kindî(416-456), vezirlik makamına atanarak, Tuğrul Bey nezdinde yüksek ve seçkin bir yer edinmiştir.⁵⁷ Kindî'nin fanatik bir Mutezili olduğu. Mutezile sempaticanlarına yardım ve destek sağladığı; Eşariler başta olmak üzere genel olarak Ehl-i Sünnete karşı acımasız davrandığı, bu kesimlere yönelik eğitimi yasakladığı ve bu kimseleri ihanetle suçladığı bildirilmektedir.⁵⁸ 11. yüzyılın ortalarında Horasan'da Hanefi/Mutezili ve Şafii/Eş'ari elitler arasında büyük bir çatışma patlak verdi. Bu çatışmanın etkilerinin Horasan'dan, Şam, Hicaz ve Irak'a kadar geniş bir bölgeye yansıdığı bildirilmektedir.⁵⁹ Eş'ari/Şafii öncülere karşı yürütülen bu baskı ve şiddet politikasının, Mutezili vezir Kindî tarafından idare edildiği kaydedilmektedir.⁶⁰

Kindî'nin baskı ve şiddete dayalı uygulamaları, çok sayıda Eş'ari öncüyü, Müslüman coğrafyanın değişik bölgelerinde yaşamak zorunda bırakmıştır. Ehl-i hadis önderlerinden Hafız Beyhakî, Mutezili vezir Kindî'ye, Eş'ariliği öven ve Eş'ari'nin üstünlüklerini anlatan bir mektup yazarak, bu uygulamalara son vermesini istemiştir.⁶¹ Ancak bu mektup dikkate alınmamış ve bu tür uygulamalara devam edilmiştir.

Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'ın iş başına geçmesiyle birlikte(455-465/1063-1072), Mutezili vezir Kindî, çok kısa bir süre eski itibar ve konumunu devam ettirdiyse de, hicrî 456 yılında görevinden azledilerek yerine Nizâmu'l- Mülk el-Hasan b. Alî et-Tûsî(408-485/1017-1092) atanmıştır. Görevinden azledilen Kindî, önce hapsedilmiş, ardından da birtakım siyasi ve özel sebeplerle hapisanede katledilmiştir.⁶² Alp Arslan tarafından vezir olarak atanan Nizâmu'l-Mulk, Eş'ariliği ve Şafiliği benimsemiş biriydi.⁶³ Göreve atanır atanmaz ilk işi, Şafii/Eşari blokun

Hâkim el-Cuşemi, *Şerhu'l-'uyuni'l-mesa'il*, s. 367.

⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 64-65.

⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefâyât*, II, 103.

⁵⁸ İbnul-Esîr, *Kâmil*, X, 12; Subkî, *Tabakâtu's-Şafî'iyye*, II, 270.

⁵⁹ Subkî, *Tabakâtu's-Şafî'iyye*, II, 270.

⁶⁰ Subkî, *Tabakâtu's-Şafî'iyye*, II, 270-272.

⁶¹ Subkî, *Tabakâtu's-Şafî'iyye*, II, 272-275.

⁶² İbnul-Esîr, *Kâmil*, X, 18-21; İbn Hallikân, *Vefayât*, II, 105.

⁶³ Subkî, *Tabakatu's-Şafî'iyye*, III, 137.

zedelenen imajını tamir etmeye çalışmak oldu. Eş'ari ve Şafii eğitime yönelik medreseler inşa ederek, onların mağduriyetlerini gidermeye çalıştı.⁶⁴ Böylece Eş'arilik, devletin resmî mezhebi hâline geldi. Bu tarihten sonra Mutezili temsilciler ve eserleri, sadece devlet nazarında değil, aynı zamanda halk nazarında da değerini kaybetti. Camiler ve halka açık toplantı yerleri, Mutezilenin ve felsefenin kötülendiği merkezler hâline geldi.

Hanefî hukukçulara gelince, onlar da, Horasan ve Orta Asya'da Mutezile kelamına pek de sempatiyle bakmıyorlardı. Pek çok Hanefî hukukçu, Sünnî Müslümanların inançlarını savunan büyük kelim ekollerinden biri olan Maturidi mezhebinin Öğretilerini benimsemekteydiler. Zira Ebû Mansûr el-Mâturîdî(ö.944) bu bölgelerde Mutezileden daha fazla etkili olmuştur.⁶⁵

Bu politik mücadeleden büyük bir yenilgiyle çıkan Mutezilenin, Harezm bölgesine sığındığını ve bu bölgede var olma savaşı verdiğini görüyoruz. Mutezile, Harezm bölgesinde, Ebû Madar Mahmûd b. Cerir el-İsfahânî(ö. 507/1113) aracılığıyla yayılma imkânı bulmuştur. Bölge halkı üzerinde büyük bir güce ve etkiye sahip olan İsfahânî, kendisinden sonra, Mutezilenin de her zaman ismiyle gurur duyduğu, Mahmûd ez-Zemahşeri gibi bir âlimi miras olarak bırakmıştır.⁶⁶ Mutezili öğretileri yaymayı ve halka benimsetmeyi kendisine görev edinen Zemahşerî, bölgenin en Önde gelen Mutezili propagandisti olarak bilinmektedir. Zemahşerî ile birlikte, İran'ın kuzeyinde yer alan Harezm bölgesi, Mutezile kelam öğretilerinin en önemli buluşma noktası hâline gelmiştir. Bu görevi kendisinden sonra, öğrencisi Ebû'l-Feth Nasır b, Abdusseyyid(538-610) sürdürmüştür.⁶⁷ Harezm bölgesinin bir diğer Mutezili temsilci, Timurlenk'in de yakın dostu, Abdulcabbâr b. Abdullah el-Hârezmî (770-805/ 1368-1402) olmuştur.⁶⁸

⁶⁴ Subkî, *Tabakâtu's-Şafî'iyye*, II. 271.; Şafii mezhebi üzere fıkıh okumuş ve Eşariliğin öğretileriyle yetişmiş olan Selçuklu veziri Nizamu'l-Mulk itibarları zedelenmiş olan Eş'arileri himaye ederek, meşhur Eş'arilerden Ebû İshâk Şirâzî ve Gazâlî'nin hocası Ebû'l-Me'alî İmamul-Harameyn için Bağdat ve Nişabur'da Nizamiye medreselerini inşa ettirmiştir. Bkz. Subkî, *Tabakatu's-Şafî'iyye*, III. 90; M. Şerefeddîn, "Kelam Savaşları", s. 30-31; Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Social History*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1972, s. 28-46.

⁶⁵ Sezgin, *GAS*, I: 604-606; M. Sait Yazıcıoğlu, *Maturidi ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, s. 11-12; M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmam Maturidi*, İstanbul 1984, s. 252-253.

⁶⁶ Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, s. 386-388.

⁶⁷ Suyûtî, *Buğyetu'l-Vuat*, s. 402.

⁶⁸ Timurlenk Şam'a geldiğinde, Kadı Abdulcabbâr'ın da onun yanında yer aldığı, Halep ve Suriyeli âlimlerle münazaralarda bulunduğu, büyük bir itibar ve saygı gördüğü kaydedilmektedir. Bkz. Hanbelî, *Şezerâtu'z-zehab*, VII. 50.

Ortaya koymuş olduğu eserlerle ve yetiştirmiş olduğu öğrencilerle, Mutezilenin daha fazla hayatta kalmasını sağlayan Kadı Abdulcabbâr, aynı zamanda bugün Mutezile hakkında bildiklerimizi kendisine borçlu olduğumuz bir isimdir. Kâdiu'l-kudât olarak isimlendirilen Ebû-Hasan Abdulcabbâr b. Ahmed b. Hâlî b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî(ö. 1024), yaşadığı dönemde Mutezilenin en büyük temsilcisi olarak bilinmektedir. Başlangıçta kelamda Eş'arılığı, fıkhıta ise şafililiği benimsemişken, sonradan Mutezile mezhebine geçmiştir. İlk Mutezile kelam eğitimini Ebû Hâşim el-Cubbâinin öğrencisi olan, Basra Mutezilesine mensup Ebû şhâk b. Ayyaştan(ö. 386) almıştır. Daha sonra Bağdat'a giderek, Ebû Abdullah Huseyn b. Alî el-Basrî'nin toplantılarına katılmıştır. Abdulcabbâr, halkı itizâlî öğretilere davet etmek üzere, önce Huzistan yakınlarındaki Askermükrem'e oradan da Ramahürmüz'e gitmiştir. Her iki şehir de Mutezile hareketi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bölgeler, Mutezile hareketinin kabul gördüğu merkezî bölgelerdir. Abdulcabbâr, hicrî 360 yılında Büveyhi devletinin veziri Sâhib b. Abbâd'm çağırısı üzerine Rey şehrine gider; 367 yılında Büveyhi hükümdarı Mu'eyyidu'd-Devle zamanında kadılığa tayin edilir. Burada kâdi'l-kudât unvanını alan Abdulcabbâr, hicrî 415 yılında Rey şehrinde vefat etmiştir.⁶⁹

Mu'tezile, Kadı Abdulcabbâr'ın 1024 yılında vefatıyla birlikte, İslami entelektüel hayattan tamamen silinip gitmemiştir. Onun eserlerinden bazıları günümüze kadar korunabilmiştir. Bizler, bu eserler sayesinde Mutezile ve temsilcileri hakkında daha fazla malumata sahip bulunmaktayız. Abdulcabbâr, hem Sünni hem şii kelamında, gelecek yüzyıllarda isminden söz ettirecek pek çok öğrenci yetiştirerek,⁷⁰ itizâlî öğretilerin farklı bölgelerde yayılıp günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır.

Kadı Abdulcabbâr'ın önde gelen öğrencilerinden ve meslektaşlarından biri, Ebû Reşîd en-Nisâbüri(ö. 450) idi. Ebû Reşîd, Nisabur'da Bağdat Mutezilesinin en önde gelen kelamcılarından biriydi. Rey'e gidip Abdulcabbâr'la çalıştıktan sonra Basra Mutezilesinin en önemli temsilcilerinden biri oldu.⁷¹ el-Hâkim el-Cusemî, Abdulcabbâr'ın Ebû Reşîd'i bir öğrenci olduğu kadar bir meslektaş olarak da takdir

⁶⁹ Kadı Abdulcabbâr'ın hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Subkî, *Tabakâtu'ş-Şafi'yye*, III. 219-220; *Lisânu'l-mizân*, III. 386; Zehebî, *Mizünu'l-i'tidal*, II. 533; Kadı Abdulcabbâr, *Fadlu'l-İ'tizal*, s. 121; *el-Munye ve'l-emel*, mukaddime sonrası; *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, s. 13 vd; Râvî, *Fi fikri'l-kadı*, s. 31-64; Yurdagür, "Son Dönem Mutezilesinin...", s. 117-136.

⁷⁰ Bkz. Kadı Abdulcabbâr, *Şerhu'l-usuli'l-hamse*, s. 18; Râvî, *Fi fikri'l-kâdi*, s. 57-64; Yurdagür, "Son Dönem Mutezilesinin...", b. 135-136.

⁷¹ Ebû Reşîd'in, Rey şehrine gelmeden önce Nişabur'da kendisine ait bir ders grubunun olduğu ve etrafında pek çok kelamcının bulunduğu bildirilmektedir. İbn Hacer, *Lisânu'l-rnizân*, III, 42, Haydarabad 1330.

ettiğini, ondan başka hiç kimseye "Şeyh" olarak hitap etmediğini belirtir. Abdulcabbâr, ona, usûl-i fikh tarzında, yorumlanabilecek kelami konularla ilgili bir eser yazmasını söyler. O da *Kitâbu divâni'l-usul* adlı eseri yazar.⁷² Onun, elimize ulaşan *el-Mesail fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyin ve'l-Bağdadiyyin* adlı eseri, Basra ve Bağdat kelim okullarının farklılıklarını karşılaştırmalı bir şekilde ele alır.⁷³

Ebû Reşîd'in öğrencilerinden biri olan Ebû Muhammed el-Hasan b. Mattaveyh(ö. 1076), Abdulcabbâr'ın ölümünden Önce onunla karşılaşma imkânı bulan ve onun eserlerine şerh yazanlardan biridir. İbn Mattaveyh, kelim üzerine yazdığı *et-Tezkîre fi ahkûmi'l-cevahir ve'l-a'rad* adlı eserle hocası Abdulcabbâr'a tâbi olarak, kelim konularında onunla aynı görüşleri paylaşmıştır.⁷⁴ Abdulcabbâr'ın yetiştirdiği en önemli isimlerden biri olan Ebû'l-Huseyn el-Basrî(ö. 1044) felsefeyle ilgilenerken Mutezili görüşleri felsefi açıdan yorumlamış ve muhaliflerine karşı çeşitli argümanlar geliştirmiştir. Felsefeyle aşırı derecede ilgilendiğinden ve itizalî görüşleri tahrif ettiği gerekçesiyle başta Behşemiye olmak üzere, çok sayıda Mutezili temsilci tarafından eleştiriye tâbi tutulmuştur.⁷⁵ Ebû'l-Huseyn, Rey'de Abdulcabbâr'dan kelim eğitimi aldıktan sonra Bağdat'ta felsefe çalışmıştır; kelama ve Hanefî fikhına yönelik felsefi yaklaşımları vardır. *Kitabu'l-imâme* adlı eserle, İmamiye Şiasının siyasi görüşlerini eleştirmiş; *el-Mu'temed fi usuli'l-fikh* adlı eserle de fikhi görüşlerini ortaya koymuştur.⁷⁶

Ebû Muhammed Abdullah b. Sa'îd, Abdulcabbâr'ın ilk öğrencilerinden biri olarak kabul edilir. Ondan kelim dersleri almış, onun olmadığı zamanlarda dersleri ve tartışmaları yönetmiş, bir anlamda Abdulcabbâr'ın vekilliğini yapmıştır.⁷⁷ Ebû Yûsuf Abdusselâm Muhammed el-Kazvîni(h.393-488) tefsir alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır. Cesur bir kişiliğe sahip olduğu, dönemin siyasi iktidarından çekinmeden, sahip olduğu görüşleri yaymaya çalıştığı, muhaliflerini korkusuzca eleştirdiği bildirilmektedir.⁷⁸ Zühd ve takvasıyla bilinen Ebû Sa'd es-Semmân İsmâ'îl b. Alî b. Huseyn b. Muhammed b. Zenceveyh'in(ö.445) yaşadığı

⁷² Bu eser, Abdulhâdî Ebû Reyde tarafından, Kahire'de 1969 yılında tahkiki yapılarak yayımlanmıştır.

⁷³ Ebû Raşîd Nisâbü'rî'nin bu eseri, Basra ve Bağdat Mutezile ekolleri arasındaki tabiat ve insan konulu anlaşmazlıkları konu edinir. Eserde yer alan belli başlı konular: Cevher, araz, varlık, yokluk, hareket, sükûn, hayat, nazar, istidlal ve irade gibi kelim konularıdır. Eser, Ma'ân Ziyâde ve Rıdvân Seyyid tarafından tahkik edilerek, 1979 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.

⁷⁴ *Tabakatu'l-mu'tezile*, s. 119.

⁷⁵ Hâkim el-Cuşemî, *Şerhu'l-uyun*, s. 387.

⁷⁶ İbn Murtazâ, *Tabakatu'l-mu'tezile*, s. 119.

⁷⁷ Hâkim el-Cuşemî, *Şerhu'l-uyun*, s. 383.

⁷⁸ Subkî, *Tabakâtu's-Şafîyye*, III. 230.

dönemde kelam, hadis ve fıkıh gibi dinî bilimler alanında otorite olarak kabul edildiđi⁷⁹ ifade edilmektedir.

Abdulcabbâr'ın, Zeydî ve On İki İmanı Şiasına mensup çok sayıda öğrencisinin olduğu bilinmektedir. Bunlardan İsmâil b. Ahmed Ebû'l-Kâsım el-Yestî, Irak'taki Zeydî temsilcilerden biridir. Mutezilenin on ikinci tabakasında zikredilir. Abdulcabbâr'dan kelam eğitimi yanında tartışma metodu da öğrenmiştir. Onun, Bakıllânî ile tartıştığı ve bu tartışmada Bakıllânî'ye galip geldiđi⁸⁰ bildirilmektedir. Şii ruhani lider eş-Şerif el-Murtazâ(ö.1044), Abdulcabbâr'ın en seçkin öğrencileri arasında yer alır. Hicrî 4.-5. yüzyıllarda Şii hareket ile itizalî hareket arasındaki yakınlaşmayı şahsında gerçekleştiren en güzel örneklerden biridir. eş-Şafii adlı eseriyle, akıl hocası Abdulcabbâr'ın imamet konusundaki görüşlerini reddetmeye çalışmıştır.⁸¹

Şii kelimcilerden Zeydî İmam Mu'eyyid Billâh(ö.1020), önce Ebû Abdullah el-Basrî'den, daha sonra da Abdulcabbâr'dan kelam eğitimi almıştır. Belli bir süre sonra hilafet sorunu yüzünden Abdulcabbâr'la arası açılmış ve ondan ayrılmıştır. Ahmed b. İbrâhîm ez-Zeydî'nin de etkisiyle Basra okulundan ayrılarak, Mutezilenin Bağdat okuluna katılmıştır.⁸² Mu'eyyid Billâh, Vezir Sâhib b. Ab-bâd'ın ders topluluklarına sık sık katılanlardan biri olarak bilinmektedir. Mu'eyyidiye; Deylem, Taberistan ve Yemen'de etkili olan Zeydî mezheplerinden biridir. Abdulcabbâr'dan ders alan ve itizalî görüşleri yayma misyonunu üstlenen isimler bunlarla sınırlı değildir. Çeşitli kaynaklarda, bunlardan başka Abdulcabbâr'ın çok sayıda Şii-Mutezili öğrencisinin olduđu⁸³ zikredilmektedir.

Mutezili öğretiler, Şii-Mutezili temsilciler, özellikle Zeydî kelimciler aracılığıyla 16. yüzyıla kadar, Deylem, Taberistan ve Hazar Denizi kıyısında, 20. yüzyıla kadar da Yemen'de varlığını sürdürme imkânı buldu. Bağdat ve Basra okullarına ait öğretilerin ve orijinal dokümanların günümüze kadar ulaşması, Şiiğin üç ana kolundan ikisi, Zeydiye ve On İki İmam Şiası aracılığıyla gerçekleşmiştir. Mutezili eser ve öğretilerin Şii kültür içerisinde korunarak bizlere kadar ulaşmış olması, yadırganacak bir durum değildir. Zira Mutezile ile Şia arasındaki yakın ilişki ve fikrî bağlantılar oldukça eskiye dayanmaktadır. Mutezilenin ilk Öncüsü Vâsıl b. Atâ'nın, Muhammed b. el-Hanefiyye tarafından yetiştirildiği ve Zeydiye mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen Zeyd b. Alî'nin, Vâsıl b. Atâ'nın Öğrencisi olduğu, itizalî görüşleri ondan aldığı ve ondan sonra bütün taraftarlarının Mutezili olduğu

⁷⁹ Hâkim el-Cuşemi, *Şerhu'l-'uyûn*, s. 390-391; İbn Hacer, *Lisânu'l-mizan*, I. 321.

⁸⁰ İbn Murtazâ, *Tabakatu'l-ınu'tezile*, s. 117.

⁸¹ Hâkim el-Cuşemi, *Şerhu'l-'uyûn*, s. 383-385.

⁸² Hâkim el-Cuşemi, *Şerhu'l-'uyûn*, s. 279.

⁸³ bkz. İbn Murtazâ, *Tabakatu'l-mu'tezile*, s. 117-118; Hâkim el-Cuşemi, *Şerhu'l-'uyûn* s.

yönündeki bilgiler⁸⁴ bu ilişkinin çok eskiye dayandığını göstermektedir.

Zehebî(ö.748/1347), Şiânın ve Mutezilenin onun döneminde dostça ve kardeşçe yaşadığını,⁸⁵ Makrizî(ö. 845/1441), nerede bir Mutezili varsa onun aynı zamanda Şii olduğunu⁸⁶ kaydetmekte ve Yemen'deki Zeydilerden bahsederken de, onların Mutezilenin usûlünün tümünü benimsediklerini, ancak, sadece imamet konusunda farklı düşündüklerini bildirmektedir.⁸⁷ Gardet, Mutezile-Şia ilişkisinin yoğun olarak Abbasiler zamanında yaşandığına işaret ederek, bu konuda şu ifadelere yer verir:

Abbasi halifelerinin Sünni olmalarına karşılık vezirleri Şia inancına sahip idiler... Herhalde ister Basra ve Bağdat ekollerinin etkisi ile, ister bir rastlantı sonucu ile olsun, ilk Şii düşünceler Mutezilenin zihnî tavırlarıyla bir defa daha uyum içinde görünüyor. Şiilerde her ne kadar felsefenin Yeni-Eflatunculuğu ve eski İran'dan gelen birici ve Sudurcu bir kavram mevcutsa da, Mutezile her zaman onlar nezdinde kabul görmüştür.⁸⁸

Mutezili kültür mirasının Yemen'e nasıl intikal ettiğini ve burada korunarak bizlere nasıl ulaştığını, çoğunlukla Zeydî kaynaklardan öğrenme imkânına sahip bulunmaktayız, Zeyd b. Alî'den bir yüzyıl sonra, fıkıh ve kelamda görüşleriyle ön plana çıkan isim Kasım b. İbrâhîm er-Ressî(h.169–246) idi.⁸⁹ Zeydiyyenin kapıları Mutezili görüşlere, İmam Kasım b. İbrahim tarafından sonuna kadar aralanmıştı. Mutezili temsilcilerden Cafer b. Harb, Ressî'yle görüşmüş, onunla büyük bir

⁸⁴ Kadı Abdülebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl*, s. 239; *el-Munye ve'l-emel*, s. 24-25, 32, 35; Belhî, *Makâlat*, s.64; İbn Murtazâ, *Tabakâtu'l-mu'tezile*, s. 33.

⁸⁵ Zehebî, *Mizanu'l-i'tidâl*, s.11. 235.

⁸⁶ Makrizî, *Hutat*, IV. 169.

⁸⁷ Makrizî, *a.g.e*, II/ 352.

⁸⁸ Louis Gardet, "*Hicrî 330 Yılından Önce İslam'da Din ve Felsefe*", çev. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V (1982), s. 340.

⁸⁹ Kasım b. İbrahim'in kelam ve fıkıh konusunda pek çok eserinden söz edilmektedir: *ed-Delîl el-Kebîr* (Felsefeye reddiye), *el-'Adl ve't-tevhîd*, *er-Red 'ale'l-rnukfî* (seneviyeye reddiye), *er-Red 'alâl-Mucbire* (müşebbiheye reddiye), *er-Red 'alâ'n-nasara*, *Tesbitu'l-imâme*, *el-Ferâiz ve's-sunen*, *Siyâsetu'n-nefs* gibi eserler bunlardan bazılarıdır Ressî'nin hayatı, görüşleri ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. el-Mahallî, Husameddîn Hâmid b. Ahmed ez-Zeydî(ö. 582/652), *el-Hadâiku'l-verdiyye fi menakibi'l-eimmeti'z-zeydiyye*, Suriye 1405/1985, II, 1-3; Yahya b. Huseyn, ibn Hârûn Hârû'nî el-Hasanî, *el-İfâdetu fi târihi eimmeti'z-zeydiyye*, Yemen 1417/1996, s. 114-127; Fuad Sezgin, *GAS*, 1, 561-563; Subhî, *Fi 'ilmil-kelâm (Zeydiyye)*, III. 94-111; W. Madelung, *Der imam al Qasim ibn ibrahim und die Glaubenslehre des Zaiditen*, Berlin 1965, s. 86; Eymen Fu'âd Seyyid, *Târihu'l-mezâhib ez-zeydiyye fi bilâdi'l-Yemen hatta nihâyeti'l-karni's-sadisi'l-hicri*, Kahire 1988, s. 227-231

yakınlık kurmuş, "Onun gibi bir kimseyi daha önce görmedim" diyerek, ondan övgüyle bahsetmiştir.⁹⁰

Mutezilenin geleceğini ilgilendiren gelişmeler biraz geç de olsa iki farklı bölgede yaşandı. Bunlardan ilki, Yemen'de Zeydî bir devlet kuran Hâdî İle'l-Hakk(ö.911) tarafından, diğeri ise, Hazar denizine yakın bölgede, İran'ın kuzeyinde Zeydî imamlar tarafından gerçekleştirildi. Zeydî devletin kurucusu ve Zeydiye imamlarından Hâdî İlâ'l-Hakk, Yahya b. Huseyn ez-Zeydî(ö. 298/911),⁹¹ Bağdat Mutezilesi temsilcilerinden Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Ka'bî'den usûl ve kelam dersleri olarak itizalî öğretileri benimsemiştir. İtikadı meselelerde Zeydiye mezhebinin genel çizgisine uygun olarak, Mutezili anlayışı benimsemekle birlikte, imamet konusunda hem mezhebin kurucusu kabul edilen Zeyd b. Alî'nin hem de Zeydiliğin resmî anlayışından farklı görüşler ileri sürmüştür. Mutezilenin tevhid ve adalet ilkeleri çerçevesinde Allah'ın sıfatlarının zatının aynı olduğunu, ru'yetullâhın mümkün olmadığını ve insanın kendi fiillerini kendisinin yarattığını kabul eden Hâdî, hilafet konusunda İmamiyeye yakın görüşler benimsemiştir.⁹²

İran'ın kuzey bölgesinde, Taberistan ve Deylem bölgesinde, Mutezilenin geleceğini ilgilendiren olaylar Zeydî temsilcilerden Hasan b. Zeyd ile başlamıştır. Bazı taraftarlarıyla birlikte Mütevekkil'in baskısından kaçarak, önce Deylem'e sonra da Taberistan'a sığınan Hasan b. Zeyd, buradaki halkı Zeydî/Mutezili öğretilere davet etmiş, onlar da bu çağrıya olumlu yanıt vermişlerdir.⁹³ Hasan b. Zeyd'den sonra bu faaliyetleri Muhammed b. Zeyd yürütmüştür. Muhammed, Deylem, Taberistan ve Nişabur'da, Abbasi ordusuyla girdiği savaşta mağlup olmuş ve Hicrî 287 yılında katledilmiştir.⁹⁴ Bundan sonra bu bölgede Zeydî/Mutezili öğretileri yaşatmaya çalışan isim, Zeydî imamlardan Hasan el-Atruş en-Nâsır li'l-Hakk(230-304)

⁹⁰ Yahya b. Huseyn, *el-İfâdetu fi târihi eimmeti'z-zeydiyye*, s. 115; Eymen, *Târihu'l-mezâhibu'z-zeydiyye*, s. 231; Subhî, *Fi 'İlmi'l-keâm (ez-Zeydiyye)*, III/94

⁹¹ Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, s.274; el-Mahallî, *Hadâiku'l-verdiyye*, II/3-28; Yahya b. Huseyn, *el-İfâdetu fi târihi eimmeti'z-zeydiyye*, s. 128-146; Subhî, *Fülmî'l-keâm*, III/112-150; DİA., XV. 15-18; Eymen, *Târihu'l-mezâhibi'z-zeydiyye*, s. 231-237.

⁹² Hâdî İle'l-Hakk'ın görüşleri için bkz. el-Mahallî, *Hadâiku'l-verdiyye*, II. 3-28; Yahya b. Huseyn, *el-İfâde*, s. 128-146; Subhî, *Fi 'ilmi'l-keâm*, III. 112-150; Eymen, *Târihu'l-mezâhibi'z-zeydiyye*, s. 230, 236.

⁹³ Hasan b. Zeyd, bu bölgedeki faaliyetlerinden dolayı ed-Dâ'î el-Kebîr olarak isimlendirilmiştir.

Hicrî 250 yılında Taberistan'm Amul şehrine gelerek, çağrısını yaygınlaştırmıştır. Amul halkının büyük çoğunluğu ona tâbi olmuştur. Daha sonra Rey, Curcan gibi bölgelerde de etkili olmuştur. Bkz. Subhî, *Fi 'ilmi'l-keâm*, III. 151.

⁹⁴ Subhî, *a.g.e.*, III. 152.

olmuştur. Atruş, Taberistan'ın Amul şehrine girdiğinde okuduğu hutbede bölge halkının ne durumda olduğunu şu cümlelerle ifade etmiştir:

Ey insanlar! Deylem'e geldiğimde onlar Allah'a ortak koşup, ağaç ve taşlara tapıyorlardı. Yaratıcılarını tanımıyorlardı. Herhangi bir dine bağlı değillerdi. Onları İslam'a davet ettiğimde çağırma cevap verip, İslam'ı kabul ettiler. Onlar gerçeği fark edip, tevhid ve adaleti (et-tevhîd ve'l-adl) tanıdılar... Allah, onlardan binlerce kadın ve erkeği hidayete erdirdi. Bu insanlar da şimdi iyiliği emretmek kötülükten alıkoymak görevini yerine getiriyorlar...⁹⁵

Yahya b. Huseyn Hâdî İlâ'l-Hakk'tan sonra Zeydiye kendi arasında önemli bir bölünme yaşamıştır. Muhtari'a ve Mutarrafiye şeklinde iki gruba ayrılan Zeydiye bir fetret dönemine girmiştir. Muhtari'a olarak isimlendirilen Zeydiye kolu, Basra Mutezilesi öğretilerini benimseyerek savunmuştur. Mutarrafiye ise, tabiat felsefesini benimsemiştir. Onlara göre Allah, su, ateş, hava ve toprak olmak üzere dört temel şey yaratmış, sonra âlemdeki her şey bu dört temel unsurdan oluşmuştur. İbn Murtazâ, Zeydiyeden pek çok kimsenin, Mutarraf b. Şihâb'a nispet edilen Mutarrafiyeyi küfürle itham ettiğini bildirmektedir.⁹⁶ Bu farklılaşmadan Mutezile de nasibini almıştır. Yemen'de Zeydî/Mutezili öğretilere en güçlü tepki, tabiat felsefesine yönelik görüşleriyle bilinen Mutarraf el-Şihâb'dan gelmiştir. Mutarrıfın ismiyle anılan Mutarrafiye kolu, Zeydiye içerisinde Mutezile kelamının en güçlü muhalifleri hâline geldi. 1004 yılında San'a'da, Alî b. Suhr isimli Mutezili/Zeydî bir kelimci ile Mutarrafiyeye mensup Alî b. Mahfuz arasında herkesçe bilinen meşhur bir tartışma yaşanmıştır.⁹⁷

Hicrî 5 ve 6. yüzyıllar, Irak ile Yemen arasında yoğun bir kültürel iletişimin yaşandığı yıllar olmuştur. Bu dönemde Irak ve Taberistan bölgesindeki Zeydî/Mutezili temsilcilerden pek çok kimsenin Yemenle bir şekilde irtibat kurduğu görülmektedir. Dâvûd b. Muhammed el-Geylânî'nin Irak'tan Yemen'e geldiği, Allâme Abdullah b. Zeyd el-Ansî'nin, Mutarrafiyenin görüşlerini çürütmek üzere, kendine ait kitaplarla 501/1107 yılında Irak'tan Yemen'e ulaştığı ve Allâme Muhammed b. îsâ el-İrâkî'nin, hicrî 6. yüzyılın ortalarında Deylem'den Yemen'e teşrif ettiği⁹⁸ bildirilmektedir. Yemen'deki Mutezili nüfuz, 1137 yılında İmam el-Mutevekkil alâ'llâh olarak ilan edilen Ahmed b. Süleyman(ö. 1160) döneminde doruk noktasına ulaştı.

Mütevekkil, bir yönetici olduğu kadar, kendisini faal bir öğrenci ve öğretmen

⁹⁵ el-Mahallî, *Hadâiku'l-verdiyye*, II. 30, 31 vd.

⁹⁶ İbn. Murtazâ, *el-Munye ve'l-emel fi şerhi'l-mileli ve'n-nahli*, tahk. Muhammed Cevad Meşkur, Suriye 1410/1990, s. 98.

⁹⁷ Eymen, *Târih*, s. 242-254.

⁹⁸ Eymen, *Târih*, s. 255.

olarak da görmektedir. Onun öğretmenleri arasında Mutezile kelamının iki ünlu ismi de vardı. Onlardan biri Irak'ta bulunan Zeyd b. Alî el-Beyhakî idi. Zeyd, Yemen'de önemli bir nüfuz elde etti. Öyle ki, bir Mutarrifi olan Ebû Yahya Ca'fer'in gönlünü fethetmesini bildi.⁹⁹ Yaklaşık 540/1145 yılında İmam Mütevekkil ve Kadı Ebû Yahya Cafer'i, başta Zeyd b. Alî el-Beyhakî olmak üzere, Ebû Hâşim el-Cubbâf ve Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin taraftarlarıyla buluşmak, Mutezili öğretiler hakkında daha fazla bilgi edinmek ve Mutezili eserleri Yemen'e getirmek için Irak'a gönderdi. Kadı Ebû Yahya Ca'fer, Irak'ta Zeyd b. Alî el-Beyhakî'den Mutezile kelam eğitimi aldıktan sonra, hocasıyla birlikte yanlarına pek çok Mutezili eseri de alarak San'a'ya döndü. Beyhakî'nin ve Mutezili eserlerin Irak'tan Yemen'e getiriliş sebebi, Mutarrafiyeyi mağlup etmek, kültürel anlamda daha büyük bir güç elde etmektir.¹⁰⁰ Bu tarihten önce Mutezili eserler Yemen'de tanınmamaktaydı. Bu olayla birlikte bu eserler Yemen'e girmeye ve bu bölgede tanınmaya başladı. Bir süre sonra Beyhakî ve Kadı Ca'fer tekrar Irak'a döndü. Kadı Ca'fer öğrenimini Beyhakî'nin öğrencisi, Kadı Ebû Hasan Ahmed b. Ebî Hasan el-Kûfi'den ders alarak tamamladı. Bundan sonra belli bir bilgi birikimiyle Yemen'e döndü. Böylece Mutezili öğretiler ve eserler, bu isimler aracılığıyla Yemen'de tanınarak ün kazandı.¹⁰¹ Zeydî İmam Mansûr Billâh Abdullah b. Hamza(ö. 614), Mutezili temsilcileri, onların öğreti ve eserlerini Yemen dışındaki bölgelerde tanıtmak üzere, bir temsilci görevlendirdi. Böylece bu öğreti ve eserler Yemen dışında da yaşama, tanınma ve yayılma imkânı buldu. Mansûr bi'llâh da İmam Mütevekkil gibi, Mutarrafiye ile yoğun bir çatışma içerisine girmiş, bu mücadelede Mutezili öğreti ve eserlere dayanmıştır.¹⁰²

Mutezile kelam öğretileri, On İki İmam Şiast içerisinde de kabul görmüştür. Ebû Sehl İsmail el-Nevbahtî(ö. 924) ve Hasan b. Mûsâ(ö. 912/922), Mutezili öğretileri, On İki İmam Şiasına tanıtan kişilerdir. Bu duruma karşı gelenekçi kelimcilerden İbn Bâbaveyh direnç gösterdiyse de, bu direnç, Şeyh Mufid'in(ö. 1022) etkisiyle bertaraf edilmiştir. On İki İmam Şiasına mensup olan Mufid, Bağdat Mutezilesi öğretilerini benimsediye de, ondan bir kuşak sonra gelen eş-Şerîf el-

⁹⁹ Kadı Ca'fer'in başlangıçta Mutarrafiyenin öğretilerini benimsemiş olduğu, Beyhakî ile görüşüp ondan eğitim aldıktan sonra, bu görüşlerini terk ederek Muhtari'nin görüşlerini benimsediği kaydedilmektedir. Eymen, *Târihu'l-mezâhibi'z-zeydiyye*, s. 256.

¹⁰⁰ el-Mahallî, *Hadaiku'l-verdiyye*, II. 106-108; Kadı Abdulcabbâr, *Fadlu'l-i'tizal*, s. 7-11; Eymen, *Tarihu'l-mezâhibi-z-zeydiyye*, s. 255-258; Subhî, *Fi İlmi'l-kelam*, III. 182-184.

¹⁰¹ Kadı Abdulcabbâr, *Fadlu'l-i'tizal*, s. 7-31; Eymen, *Tarihu'l-mezâhibi'z-zeydiyye*, s. 255-258; Subhî, *Fî 'ilmi'l-kelâm*, III. 182-184.

¹⁰² Kadı Abdulcabbâr, *Fadlu'l-i'tizâl*, s. 7-11; Eymen, *Târihu'l-mezâhibi'z-zeydiyye*, s. 267-270; Subhî, *Fi 'ilmi'l-kelâm*, III. 183.

Murtazâ(ö. 1044), Basra Mutezilesi öğretilerini benimsemiştir.¹⁰³ Günümüz İslam dünyasında, yenilikçi ya da ihyacı hareketlerin görüldüğü yerlerde, İslam'ın rasyonel karakterine vurgu yapan düşünce ve görüşler Neo-Mutezilizm olarak değerlendirilmektedir.

---

¹⁰³ Josef Van Ess, "*Mu'tazilah*", The Encydopedia of Religion, New York 1987, X. 223-224.